

Liturghierul lui Antim Ivireanul – ediție fundamentală în evoluția *Liturghierului românesc*

Alina Camil

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Résumé: La troisième version éditée en roumain du *Missel* a été celle d'Antim Ivireanul. Parue à peu de temps après les éditions de Teodosie et de Mitrofan, dont la slavonne est prépondérante, l'édition d'Antim – presque entièrement roumaine – est celle qui s'imposera comme modèle pour les prochaines éditions, en établissant ainsi la norme dans le langage liturgique roumain. La présente étude se propose de présenter d'une manière concluante l'importance du *Missel* imprimé par Antim Ivireanul et son rôle dans l'évolution du *Missel* roumain. On y relève aussi quelques informations sur l'aspect du livre et sur l'original de la traduction.

Mots-clés: Antim Ivireanul, *Missel*, Liturgie, langage religieux.

Tipărit inițial împreună cu *Molitvenicul* în anul 1706¹, la Râmnic, *Liturghierul* antimian vede lumina tiparului ca ediție de sine stătătoare 7 ani mai târziu, în 1713, la Târgoviște. Cu un aspect simplu și, în egală măsură, elegant, cea de-a doua ediție a *Liturghierului* lui Antim Ivireanul păstrează, cu câteva diferențe, atât structura ediției de la 1706, cât și ornamentele, gravurile și culorile folosite la imprimarea acesteia. În ceea ce privește traducerea, se poate constata de asemenea similaritatea celor două ediții, remarcând însă forma vizibil îmbunătățită a exprimării în ediția de la 1713. Această a doua ediție – revizuită și completată – a *Liturghierului* antimian este cea care a făcut obiectul de studiu al multor cercetători, tipăritură a cărei valoare i-a determinat pe aceștia să o numească, pe bună dreptate, „cartea de revoluție” (Iorga 1909: 108).

Neluând în considerație *Liturghierul* lui Teodosie și pe cel al lui Mitrofan, de la 1680, respectiv 1702, pe considerentul că niciuna dintre aceste ediții nu are transpus în limba română textul Liturghiei, *Liturghierul* lui Antim Ivireanul vine astfel să completeze seria celor trei ediții primare ale *Liturghierului* românesc, acțiune inițiată de Coresi și continuată mai târziu de mitropolitul Dosoftei. Mai mult decât atât,

¹ Cartea este tipărită cu titlul *Evhologhion, ádecă Molitvenic* și cuprinde în structura sa – după modelul grecesc pe care îl urmează fidel – un molitvenic și un liturghier. Atât titlul acesteia, cât și cele două volume care o compun au constituit sursa multor polemici purtate de cercetători în ceea ce privește existența *Liturghierului* în discuție.

meritul ediției antimiene este – după cum se va putea constata și din studiul de față – cel de a fi instituit limbajul liturgic românesc, prezent și astăzi în Liturgia ortodoxă.

Lucrarea de doctorat elaborată sub atenta îndrumare a respectatului profesor Eugen Munteanu, cu titlul *Antim Ivireanul, Dumnezeuiștile și sfintele Liturghii (Târgoviște, 1713 – ediție de text și studiu filologic-lingvistic*, a avut drept scop implicit demonstrarea faptului că ediția în discuție este prototipul *Liturghierului* actual.

Apariția acestei lucrări are loc în mod providențial la ceas aniversar, anul acesta împlinindu-se 3 secole de la tipărirea *Liturghierului* antimian.

În articolul de față ne-am propus să oferim o prezentare elocventă a ediției antimiene a *Liturghierului*, astfel încât să evidențiem rolul covârșitor al acestei cărți de cult în ansamblul *Liturghierelor* românești, trasând și câteva linii fine în conturarea contextului istoric și cultural în care aceasta apare.

1. Contextul istorico-cultural al apariției *Liturghierului*

Perioada în care a văzut lumina tiparului cea de-a treia versiune românească a *Liturghierului* este aflată sub influența domniei lui Constantin Brâncoveanu. Epoca brâncovenească – considerată „culmea cea mai înaltă a culturii vechi românești în Muntenia” (Cartoian 1945: 205) – reprezintă o perioadă de maximă înflorire culturală, cunoscând în același timp o importantă dezvoltare a vieții spirituale românești, situație care se datorează mai ales raporturilor deosebit de strânse dintre domnitor și figurile luminate ale lumii ortodoxe de limbă greacă, dar și legăturilor cu lumea culturală a apusului, îndeosebi cu cea italiană. Influența grecească asupra culturii românești era deosebit de puternică în epocă, fenomen care a dus în primul rând la întărirea ortodoxiei în viața poporului român. Această mișcare era condusă de două personalități marcante ale ortodoxiei: Dositei, patriarhul Ierusalimului, și urmașul său în scaun, Hrisant Notara (Ștrempele 1972: IX). În această direcție se înscriu atât acțiunea de reorganizare de către domnitor a școlii grecești de la Sfântul Sava, cât și tipărirea a nu mai puțin de 30 de cărți în limba greacă. Aceste tipăriri, apărute prin strădania depusă de Antim pe parcursul a peste două decenii, au menirea de a lupta pentru apărarea dreptei credințe – ortodoxia – împotriva propagandei catolice și calvine.

Acest fenomen nu privește însă societatea românească în ansamblul ei, societate ce își avea propria cultură, scrisă în limba proprie, ci se manifestă în special la nivelul claselor sociale de sus ale epocii - boierimea, curtea domnească și unii arhieri (Ștrempele 1972: IX).

Pătrunderea influenței grecești în lumea ortodoxă capătă treptat un caracter neprielnic pentru societatea românească, deoarece înalții ierarhi bisericești ajung să urmărească în cele din urmă impunerea limbii grecești în cultul religios, înlocuind astfel limba slavonă, în uz până în acea perioadă (Belu 1964: 499).

Din anul 1690, de când a început să funcționeze tipografia grecească din București, au ieșit de sub tipar mai întâi o serie de lucrări cu caracter dogmatic menite să susțină lupta ortodoxiei atât împotriva calvinismului, cât și a catolicismului, care, în

urma pătrunderii austrieșilor în Transilvania, încerca să se infiltreze și în celelalte țări românești. Tipărirea acestor scrieri corespundea, astfel, unei necesități istorice. Primejdios era însă faptul că, în timp ce la Iași erau tipărite doar scrieri dogmatice de susținere a ortodoxismului, la București situația nu se prezenta în același fel, aici, și ulterior în celelalte centre tipografice înființate de Antim Ivireanul, imprimându-se și numeroase cărți grecești de ritual (Tomescu 1968: 74): *Anthologhion* (Snagov, 1697), *Psaltire* (Snagov, 1700), *Liturghier* (Snagov, 1701), *Slujba sfințirii bisericii* (București, 1703), *Slujba Sfântului Visarion* (București, 1705) ș.a..

Se urmărea, așadar, introducerea limbii grecești în biserici. Dar oficierea Sfintei Liturghii în grecește nu putea avea urmări favorabile pentru poporul român, căci slujitorii altarelor nu „numai că nu înțelegeau limba în care trebuiau să slujească, dar erau și tare înapoiți, în ceea ce privește cunoștințele lor într-ale credinței ortodoxe” (Șerbănescu 1956: 692). Antim Ivireanul „nu va uita nicio clipă că păstorii săi erau români și că limba lor nu era limba greacă, ci limba română”, de aceea „pentru ei și pentru triumful definitiv al limbii române în biserică se va strădui să realizeze primele traduceri a numeroase cărți de cult în românește (Ștrempel 1972: IX), astfel încât „lupta marelui mitropolit contra curentului grecesc și pentru promovarea limbii române capătă și semnificația unei opere de înaltă valoare patriotică” (Belu 1964: 499).

În lumina acestui secol în care „cultura clasei dominante se îndreaptă spre cultura în haină grecească” și a cărei dezvoltare este susținută de domnitorul însuși, iese de sub tipar cea dintâi versiune în limba română a *Liturghierului* tradus din grecește de către Antim Ivireanul. Cartea, apărută la Râmnic în anul 1706, este tipărită cu titlul – *Evhologhion, adecă Molitvenic*, deoarece în structura acesteia, mai exact în volumul al doilea al ediției, este inclus și *Molitvenicul*. Neputând titlul de *Liturghier*, ediția de la 1706 nu a fost remarcată decât foarte târziu și de către un număr redus de cercetători, fapt care a dus la apariția unor controverse.²

Un motiv cert care să justifice apariția acestei lucrări compozite nu a putut fi stabilit. În pofida diverselor opinii ale cercetătorilor potrivit cărora forma „deghizată” sub care a apărut *Liturghierul* ar fi o consecință a unei acțiuni pline de tact duse de Antim ca episcop, pentru a nu părea „că iese de sub cuvântul mitropolitului său, Teodosie, care nu acceptase să traducă liturgia în limba română” (Ionescu 1979: 1006), totuși, cea care se susține este varianta respectării structurii textului original grecesc după care s-a realizat traducerea – *Evhologhionul*, tipărit de Nicolae Glykis la

² A se vedea, de exemplu, poziția lui Dan-Horia Mazilu față de această problemă, acesta afirmând că: „S-a crezut (nici eu n-am făcut excepție) și se mai crede că această carte adăpostește, în prima ei parte, un *Liturghier*, primul apărut în Țara Românească în întregime în limba vernaculară. *Pinax-ul*, care indică și paginile, a fost cel care i-a indus în eroare pe cercetători (timpul să răsfoiască paginile le-a lipsit)” – vezi *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, p. 183. Reputatul cercetător săvârșește astfel o gravă greșală, fiind indus în eroare cu siguranță de prezența aceluiași *Pinax* la începutul fiecăruia dintre cele două volume.

Veneția, în 1691. Compararea celor două ediții a putut confirma similaritatea structurii acestora.

Dincolo însă de motivele care l-au îndemnat pe Antim să tipărească împreună cele două cărți cu conținut diferit, cert este faptul că acesta reprezintă un caz rar, poate chiar singular în istoria tipografiilor românești (Poenaru 1973: 184; Coravu 1968: 729).

Câțiva ani mai târziu – în 1713 –, ajuns mitropolit, Antim își desăvârșește însă acțiunea începută și retipărește, de această dată separat, cele două lucrări – *Liturghierul* și *Molitvenicul*.

2. Locul ocupat de Antim Ivireanul în acțiunea de traducere și tipărire a unor texte de cult în limba română

Venit în țară la chemarea lui Constantin Brâncoveanu, Antim aduce o contribuție inegalabilă la dezvoltarea tiparului în Țara Românească, căci așa cum constată I. Bianu, „în lunga domnie de 26 de ani a lui Brâncoveanu s’au făcut în țară mai multe tipografii mari la Snagov, Buzău, Râmnic, București” (Bianu 1904: 21).

Fiind în permanență călăuzit de tăria crezului său – „Fiindcă n-am altă putere spre ajutorarea aproapelui, decât ocupația tipografiei...” (Bodogae 1966: 596) –, neobositul cărturar și tipograf Antim Ivireanul „a ridicat la perfecțiune arta tipografică” (Tomescu 1968: 76) din Țara Românească. Făcând o comparație între tipografia de la Roma și cea a lui Antim, Violeta Barbu constata că, în ciuda resurselor mult mai modeste de care dispunea, tipografia românească reușea performanțe aproape egale (Barbu 2008: 390).

Tipografia era pentru Antim un „lucru sfânt, pus în serviciul țării și al Bisericii” (Popescu 1956: 853-854). Un adevărat „misionar al cărții” (Popescu 1956: 854), Antim a purtat după sine prețioasa sa avere – tiparnița – în fiecare loc în care s-a statornicit: de la București (1691-1694) la Snagov (1696-1701), de la Snagov la Râmnic (1705-1708) și apoi la Târgoviște (1709-1715), întorcându-se în cele din urmă în București (1715-1716), unde i se va fi hotărât tragicul sfârșit.

În tot acest sfert de veac dedicat Bisericii Ortodoxe Române, Antim Ivireanul se evidențiază prin dragostea și zelul avute în slujba tiparului și, mai ales, prin devotamentul față de misiunea acestuia în răspândirea culturii. Pentru împlinirea acestui țel, în afară de tipografiile înființate în țară în centrele mai sus menționate, Antim se îngrijește și de întemeierea și funcționarea altora din afara granițelor Țării Românești. Mai mult decât atât, este preocupat de ducerea mai departe a acestui meșteșug, pentru însușirea căruia înființează o școală de tipografie la care se formează alți tipografi renumiți, printre care: Mihai Iștvanovici – „cel mai iscusit ucenic al lui Ivireanu” (Tomescu 1968: 76), Gheorghie Radovici și Dionisie Floru. Nutrind aceleași sentimente ca cel care l-a învățat tainele tiparului, Gheorghie Radovici – care tipărește, de altfel, și ediția de la 1713 a *Liturghierului* antimian – afirmă în predoslovie la *Învățăturile creștinești* (Snagov, 1700), pe care le și traduce: „alerghând ca cerbul setos (s.n.) câtră precaviosul întru Ieromonahi (...) chir Antim de

la Iviriia (...) am învățat cu multă osteneală și osârdie de la sfinția sa meștersugul tipografii” (BRV I: 391).

Cărturar cu o vastă cultură teologică și umanistă, Antim are meritul de a fi tradus și tipărit în românește principalele cărți de ritual, și anume: *Psaltirea* (București, 1694 – prima sa carte în limba română), *Evanghelia* (Snagov, 1697), *Antologhion, ádecă Floarea Cuvintelor* (Râmnic, 1705), *Ervhologhion, ádecă Molitvenic* (Râmnic, 1706), *Dumnezeieștile și sfințele Liturghii* (Târgoviște, 1713), *Molitvenic* (Târgoviște, 1713), *Octoib* (Târgoviște, 1712), *Catavasier* (Târgoviște, 1714).

Introducerea limbii române în cultul religios a reprezentat un fenomen de mare însemnătate culturală, fiind caracterizat fie în mod tradițional – în ansamblul procesului de emancipare națională și culturală, fie ca un element esențial al reformei liturgice (Barbu 2008: 445). Într-un studiu privind reforma liturgică în Moldova și Țara Românească, Violeta Barbu identifică în acest proces al impunerii limbii române ca limbă de cult mai multe etape, și anume: etapa Coresi din secolul al XVI-lea, etapa manuscriselor bi- sau trilingve din epoca lui Matei Basarab, etapa traducerilor lui Dosoftei (tipărite în două ediții: 1679, 1683), etapa traducerilor manuscrise, realizate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, îndeosebi în Transilvania și, în sfârșit, reforma liturgică a lui Antim Ivireanul (Barbu 2008: 445).

În procesul îndelungat și sinuos al introducerii limbii române în Biserică, meritul pionieratului îi aparține fără îndoială lui Coresi, însă cel dintâi prelat care începe o acțiune organizată de înlocuire a limbii slavone din serviciul religios este mitropolitul Dosoftei, care, conștient fiind de necesitatea acestei acțiuni, traduce și tipărește cartea de căpetenie a cultului, *Liturghierul* (Iași, 1679), retipărit la 1683 (Rosetti, Cazacu, Onu 1971: 133). Tot Dosoftei este și cel care apelează pentru prima oară la un original grecesc pentru săvârșirea traducerii, după cum însuși mărturisește în prefața primei sale ediții (Ursu 1980: 5-6). *Liturghierul* său nu a putut servi însă drept model pentru edițiile ulterioare, căci lexicul folosit de acesta este adesea dificil de înțeles, iar sintaxa „neîndemânatică”, după cum subliniază Ch. Auner: „la syntaxe est fort maladroite et présente souvent un non-sens” (Auner 1908: 743). În pofida tuturor acestor neajunsuri, continuă Auner, „il serait injuste de diminuer le mérite de Dosithée à cause des imperfections relevées dans sa version” (Auner 1908: 743). Într-adevăr, mitropolitul moldovean desfășoară o activitate intensă pentru desăvârșirea acestui proces de naționalizare a cultului, tipărind în acest scop și alte cărți necesare officierii serviciului religios, ca: *Psaltirea de-nțăles* (1680), *Molitvânic de-nțăles* (1681), *Viața și petreacerea svinților* (1682-1686, patru volume), *Octoib* (1683).

La numai un an de la apariția *Dumnezeieștii Liturghii* a lui Dosoftei, în 1680, mitropolitul Teodosie tipărește un alt *Liturghier*³ în prefața căruia mărturisește dorința de a nu transpune textul liturgic în limba română: „Iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră și a o muta, nici am vrut, nici am cutezat”, atât din cauza îngustimii limbii române, a „năroadelor” care nu înțeleg tainele liturghiei și

³ *Svânta și dumnezeiasca Liturghie*, București, 1680.

însemnătatea lor, cât și din lipsa unor buni traducători și a obiceiului bisericii noastre de a oficia liturghia în românește (BRV I: 234). Înțelegem din această acțiune a mitropolitului Țării Românești exprimarea refuzului său de a renunța la tradiția săvârșirii Liturghiei în limba slavonă. Astfel încât, în timp ce *Liturghierul* lui Dosoftei este primit cu bunăvoință în bisericile din Moldova și Transilvania (cea dintâi ediție epuizându-se, este necesară tipărirea unei alte ediții - cea din 1683), în Țara Românească lucrurile stau cu totul altfel: Teodosie acceptă (din motivele anterior menționate) doar traducerea tipicului în limba română.

Meritul ediției bucureștene de la 1680 este totuși acela de a fi oferit o traducere mult mai pertinentă a indicațiilor tipiconale în comparație cu ediția lui Dosoftei. Același Ch. Auner afirmă: „l'exactitude avec laquelle on y a traduit le typicon en constitue le plus grand mérite. Ce n'est plus un résumé arbitraire, comme chez Dosithée, mais une version très soignée” (Auner 1908: 745).

Două decenii mai târziu, în 1702, episcopul Mitrofan – „un cărturar de slavonește” (Lepădatu 1906: 570), judecat după activitatea lui tipografică – retipărește cu foarte puține modificări ediția lui Teodosie.⁴ Textul Liturghiei este, în consecință, tot în limba slavonă, numai tipicul fiind tradus în limba română (și acesta cu unele mici excepții).

În sfârșit, vine rândul lui Antim să continue acțiunea începută de antecesorii săi. La numai patru ani de la apariția ediției slavo-române a episcopului Mitrofan, perioadă în care mitropolit al Țării Românești este tot „blândul și cucernicul” Teodosie (Lepădatu 1906: 569), Antim are cutezanța de a oferi cea dintâi traducere în limba română a Liturghiei din Țara Românească. Această primă versiune a *Liturghierului* tradus de Antim Ivireanul este însă, după cum am constatat anterior, tipărită împreună cu *Molitvelnicul*, în anul 1706. La fel ca predecesorul său – mitropolitul Dosoftei – , Antim oferă și el o a doua ediție a acestei cărți de cult, pe care o retipărește separat câțiva ani mai târziu. Cele două ediții ale *Liturghierului* antimian marchează începutul unei lungi serii de (re)editări a acestei cărți de ritual.

3. Dumnezeieștile și sfintele Liturghii (Târgoviște, 1713)

3.1. Descrierea cărții

Textul care face obiectul cercetării noastre are titlul complet *Dumnezeieștile și sfintele Liturghii a celor dintru sfinți Părinților noștri: a lui Ioán Zlatouóst, a lui Vasílie cel Máre și a Prejdesăštenii, acum întâi tipărite. Întru al 25 de ani, a înălțatei domnii a prealuminatului oblăduitoriu a toată Țara Rumânească, Ioánn Constandín B[râncoveanu]: Basaráb Voievod, cu toată chiełtuiuia Preasfințitului Mitropolit al Ungrovlábiei, Chir Antim Ivireánul. În sfânta Mitropolie a Târgoviștii. La anul de la Hristos, 1713. (De Gheórghe Rádovic)*. Pentru studiul de față am utilizat exemplarul „unicat” aparținând Bibliotecii Academiei

⁴ Pentru o analiză detaliată vezi Alina Camil, *Antim Ivireanul, Dumnezeieștile și sfintele Liturghii (Târgoviște, 1713) – ediție de text și studiu filologic-lingvistic*, p. 20.

Române din București, cota CRV 164/ nr. inv. 915, și un exemplar aparținând Bibliotecii Mănăstirii Neamț, nr. inv. 456.

Liturghierul din 1713 este un volum în format in-4° (20,5x15 cm), cu grosimea cotorului de 2,5 cm. Foaia de titlu este prevăzută cu un chenar cu flori de compoziție tipografică, care încadrează titlul, tipărit în două culori (roșu și negru) și cu un frontispiciu cu motive botanice. Pe verso, stema Țării Românești, alături de inițialele domnitorului Constantin Basarab și versurile la stemă sunt și acestea încadrate într-un chenar mai simplu. Versurile la stemă sunt în număr de șase – două deasupra: *Asupra peceții stiburi politece,/ a Țării Rumânești cu bună ferice.* (II) și patru în partea de jos a stemei: *Acest semn al crucii ce corbul învește,/ Domnului Constandin Hristos îl gătește./ Să-i fie spre pază cu bunăvoire/ Și să-l îndelunge întru stăpânire.* (II).

Cartea cuprinde 2 foi fără numerotație și 210 pagini numerotate, mai puțin cele care conțin o xilogravură pe întreaga pagină, respectiv paginile 65 și 178. Alte două pagini cu xilogravuri, respectiv 45^v și 118^v, pe lângă faptul că nu sunt numerotate, sunt și excluse din seria numerică. Textul este tipărit cu cerneală roșie și neagră, astfel: cu roșu sunt scrise titlurile, indicațiile tipiconale și letrinele⁵, iar cu negru⁶ replicile actanților (preotul, diaconul, strana), textele cântărilor și ale rugăciunilor. Paginile cuprind, de regulă, 26 de rânduri; excepție fac primele 2 file nenumerate, precum și cele de la începutul capitolelor, care cuprind câte un frontispiciu deasupra titlurilor. În partea dreaptă jos este notat întotdeauna custodele.

Spre deosebire de celelalte tipărituri ale lui Antim, renumite pentru frumusețea și bogăția ornamentelor realizate de multe ori de Antim însuși, un artist desăvârșit, *Liturghierul* prezintă un număr redus de ornamente și gravuri, iar unele dintre acestea au fost folosite și la tipărirea *Liturghierului* de la Buzău din 1702. Deși nu abundă în ornamente, *Liturghierul* de la 1713 se remarcă totuși prin faptul că este „singura carte cu ilustrații dintre cele tipărite la Târgoviște” (Andreescu 2004: 40).⁷

3.2. Inventarul exemplarelor

Liturghierul tipărit de Antim Ivireanul în anul 1713 a cunoscut o largă răspândire pe teritoriul țării noastre, exemplarele păstrate într-un număr considerabil (peste 70 de exemplare consemnate⁸) fiind semnalate în toate zonele țării: București, Oradea, Cluj-Napoca, Sibiu, Satu-Mare, Brașov, Galați, Piatra-Neamț, Timișoara, Târgu Mureș, Iași ș.a.m.d.

3.3. Originalul traducerii

Aducând în discuție originalul traducerii trebuie să ne îndreptăm atenția spre cel care a stat la baza alcătuirii ediției de la 1706, ediție ce reprezintă prototipul *Liturghierului* antimian. Această informație nu a fost una dificil de obținut, căci ne

⁵ Excepție fac situațiile în care textul fiind tipărit cu roșu, aceste inițiale apar scrise cu negru.

⁶ Se înregistrează în text și câteva excepții, când indicațiile tipiconale sunt tipărite cu negru.

⁷ Pentru o descriere detaliată a cărții, vezi Alina Camil, *op. cit.*, p. 27-30.

⁸ Vezi Alina Camil, *op. cit.*, p. 31-34.

este oferită de însuși Antim, care mărturisește în cuprinsul acestei ediții: *Însă să știi și aceasta că de vei cerceta pre amăruntul rânduiiale și tălmăcirea acestui Molitvenic și de-l vei potrivi cu niscare izvoade slovenești, veri de unde ar fi tipărite, și nu să va potrivi, să nu te pripești îndată a defăima, căce noi am urmat Molitvenicului grecesc, carele l-au tipărit Nicolae Glikei la anul de la Hristos 1691. Și după cât ne-au fost puțința, și întru înțeles și întru rânduiiale am așăzāt; pre alocurea am și adaos în tălmăcire pentru scurtarea limbii rumânești, așisderea și la învățături și la rânduiiale pentru prostimea preoților și pentru mai lesnele lor. Iară cele ce nu s-au pus nicidecum, s-au lăsat unele pentru că sunt arbierești, iară altele pentru că nu le slujesc pre acēste locuri.*⁹

3.4. Limbajul liturgic

Într-un amplu studiu dedicat lexicului,¹⁰ o parte considerabilă a acestuia a privit analiza comparativă dintre textul *Dumnezeieștilor și sfințelor Liturghii* și textele altor ediții anterioare și ulterioare, printre care se numără și ediția actuală¹¹ a *Liturghierului*. Acest demers a urmărit, pe de o parte, consemnarea primei atestări a termenilor aparținând limbajului liturgic și observarea evoluției acestora de-a lungul timpului, iar pe de altă parte semnalarea prezenței acestora în ediția actuală.

În vederea îndeplinirii obiectivului nostru, acela de a confirma că ediția antimiană a *Liturghierului* reprezintă ediția fundamentală în evoluția acestei cărți de cult pe teritoriul românesc, prin urmare prototipul *Liturghierului* actual, redăm în cele ce urmează o prezentare comparativă a câtorva fragmente excerptate din textele edițiilor tipărite ale *Liturghierului* pe care le-am consultat pe parcursul cercetării noastre.

Am avut în vedere, așa cum afirmam imediat *supra*, atât versiunile anterioare, cât și pe cele ulterioare ediției antimiene. În ceea ce privește prima categorie – cea a edițiilor anterioare – cercetarea a fost înlesnită atât de numărul mic al acestora, cât și de existența edițiilor critice realizate de Al. Mareș (pentru *Liturghierului* lui Coresi) și de N. A. Ursu (pentru *Liturghierul* lui Dosoftei). Menționăm, de asemenea, că atât ediția lui Teodosie, de la 1680, cât și cea a lui Mitrofan, de la 1702, au fost excluse din cercetarea noastră, datorită faptului că numai indicațiile tipiconale sunt în limba română, Liturghia propriu-zisă fiind în limba slavonă. A doua categorie – cea a edițiilor ulterioare *Liturghierului* antimian – este, în mod firesc, superioară numeric; dintre acestea am supus analizei un număr de 19 ediții.

Au fost cercetate următoarele versiuni:

1. Ediții anterioare:

1.1. *Liturghierul* lui Coresi, 1570.¹²

1.2. *Liturghierul* tipărit de Dosoftei în două ediții: în 1679 și 1683.¹³

⁹ Vezi *Evhologhion, ádecă Molitvenic*, p. III.

¹⁰ Vezi Alina Camil, *op. cit.*, p. 87-160.

¹¹ Am folosit ca suport de text pentru studiul nostru ediția din 2008 a *Liturghierului*, pe care am considerat-o actuală. Se cuvine totuși făcută mențiunea că cea mai recentă ediție este cea din 2012, apărută însă spre sfârșitul cercetărilor noastre.

¹² Vezi Al. Mareș, *Liturghierul lui Coresi*.

1.3. *Liturghierul*¹⁴ inclus în *Molitvenicul* tipărit la 1706.

2. Ediții ulterioare:

2.1. Iași: 1759¹⁵, 1794¹⁶, 1818¹⁷, 1834, 1845, 1868.¹⁸

2.2. Râmnic: 1768, 1787, 1813.¹⁹

2.3. Buzău: 1835, 1840.²⁰

2.4. București: 1741²¹, 1746²², 1797²³, 1833²⁴, 1855²⁵, 1887²⁶, 2008²⁷.

2.5. Neamț: 1860.²⁸

În urma unei verificări primare a acestor ediții avute la îndemână am constatat următoarele:

1. *Liturghiile* tipărite în anii 1741 și 1746 sunt copii fidele ale *Liturghierului* antimian; până și numerotarea paginilor corespunde întocmai. În consecință, am exceptat aceste ediții de la studiul comparativ asupra lexicului.

2. *Liturghiile* tipărite în Iași în anii 1759 și 1794 prezintă unele modificări din punctul de vedere al structurii, aducând câteva rugăciuni în plus față de versiunea antimiană. Între ele nu există însă diferențe notabile, a doua ediție fiind o retipărire a celei din 1759 și cuprinzând în plus două rugăciuni.

3. *Liturghiile* din 1797 și 1813 sunt identice; la nivel lexical nu prezintă deosebiri importante față de edițiile anterioare.

4. Ediția tipărită în 1818 sub îndrumarea lui Veniamin Costachi este o adevărată revoluție din punct de vedere lexical, acesta încercând să înnoiască limbajul bisericesc. Această acțiune nu s-a finalizat însă în toate cazurile cu succes, în sensul că edițiile ulterioare acesteia nu au urmat întocmai „tiparul” propus de Veniamin, preferând în multe cazuri întoarcerea la tradiția instituită de Antim Ivireanul.

5. Ediția din 1834, aparținând tot lui Veniamin, nu aduce completări semnificative pentru cercetarea de față; nu a fost, prin urmare, inclusă în studiul comparativ.

Se cuvin menționate notele explicative din prefețele acestor ediții, în care mitropolitul moldovean își exprimă nemulțumirea față de existența în *Liturghier* a

¹³ Vezi N. A. Ursu, *Dosoftei, Dumnezeiasca Liturghie 1679*.

¹⁴ *Evhologhion, âdecă Molitvenic*, Râmnic, 1706, volumul I.

¹⁵ *Liturghie*, Iași, 1759.

¹⁶ *Liturghie*, Iași, 1794.

¹⁷ *Liturghiile*, Iași, 1818.

¹⁸ Același titlu – *Dumnezeieștile Liturghii* – corespunde edițiilor ieșene din 1834, 1845 și 1868.

¹⁹ Toate trei edițiile sunt intitulate *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*.

²⁰ Ambele ediții au titlul: *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*.

²¹ *Dumnezeieștile și sfintele Liturghii*, București, 1741.

²² *Dumnezeieștile și sfintele Liturghii*, București, 1746.

²³ *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, București, 1797.

²⁴ *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, București, 1833.

²⁵ *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, București, 1855.

²⁶ *Dumnezeieștile Liturghii*, București, 1887.

²⁷ *Liturghier*, București, 2008.

²⁸ *Dumnezeieștile Liturghii*, Neamț, 1860.

anumitor cuvinte considerate a fi nepotrivite, fiind „rămase în firea limbii aceia din care s-au tălmăcit” și pentru care oferă – așa cum s-a văzut anterior – alte cuvinte aparținând „firii limbii noastre”.

6. Edițiile buzoiene din 1835, respectiv 1840 sunt de asemenea identice ca format și structură.

Pentru o studiere cât mai precisă și eficientă a textelor am recurs la selectarea unor paragrafe și la prezentarea acestora în paralel. Se cuvine precizat încă de la început faptul că, spre deosebire de restul edițiilor supuse analizei comparative, *Liturghierul* tipărit de Coresi – de altfel prima ediție în limba română a *Liturghierului* – nu cuprinde decât două capitole și anume: *Rânduiala dumnezeieștii proscomidii* și *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur*.²⁹ Am selectat, în consecință, fragmente aparținând acestor două capitole:

1. *Rugăciunea Antifonului al treilea:*

Coresi: *Rugăciunea a treia antifonă:* „De împreunarea aceasta și de chemare, noauo dărui rugăciuni ce doi sau trei, chemându-se de numele tău, cearere a da făgăduiși, însuși și acmu robii tăi cearerea cătră folos împle; dă noauo întru stătătoarea ta adeverită și, întru ceaiace va să fie, cu viața de veaci dăruiaste”. (Mareș 1969: 133).

Dosoftei: *Și cântându-să a treia antifoane, popa zăce molitva: Carele a de-a valoma acestea și într-o protivă tocmite ne-ai dărui rugă, Carele ș-a doi ș-a trei, ce să în voroavă tocmăsc în numele Tău, cerăturile a le da Te făgăduiș, Însuș Acela ș-acmu a șerbilor Tăi cerșăturile spre folos împle, dându-ne într-acest veac cunoștința al Tăului adevăr, și-ntr-acele fiiitori viața vecinică dăruiind.* (Ursu 1980: 42-43).

Antim 1706: *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cela ce ne-ai dărui noao acêste rugăciuni de obște și dinpreună întocmite, celora ce doi sau trei să unesc întru numele Tău, Carele Te-ai făgăduit să dai cêrerile, Însuși și acuma plinêște cêrerile cêle cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne noao întru acest veac de acum cunoștința adevărului Tău și în cel fiiitoriu dăruiindu-ne viața de veci.* (Evhologhion, *ădecă Molitvenic* 1706: 56).

Antim 1713: *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cela ce ne-ai dărui noao acêste rugăciuni de obște și de unire, Carele și la doi și la trei ce să unesc întru numele Tău Te-ai făgăduit să le dai cêrerile, Însuși și acum plinêște cêrerile cêle cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne noao întru acest veac de acum cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viața de veci dăruiindu-ne.* (69-70).

Diferențele dintre aceste ediții sunt considerabile și pot fi cu ușurință sesizate. Atât lexicul utilizat în versiunea antimiană, cât și topica frazei și exprimarea sunt net superioare comparativ cu cele două ediții predecesoare. Reținem câteva serii sinonimice înregistrate: *rugăciune* – *molitvă*; *împreunare* – *unire*; *rob* – *șerb* ș.a.m.d.

Liturghier, Iași, 1759: *Molitva Antifonului al treilea: Cela ce ai dărui noao acêste rugăciuni de obște și de unire, Carele și la doi sau la trei ce să unesc întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cêrerile, Însuși și acum plinêște cêrerile cêle cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne*

²⁹ Vezi Al. Mareș, *op. cit.*, p. 21.

noao întru acest veac de acum cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viața de vâci dârnuind. (*Liturgie* 1759: 49^v).

Liturgier, Râmnic, 1787: *Molitva Antifonului al treilea: Cela ce ai dârnuit noao aceste rugăciuni de obște și de împreunare, Carele și la doi sau la trei ce să împreună întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuți și acum plinește cererile cele cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne noao întru acest veac de acum cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viața de vâci dârnuind. (Sfintele și dumnezeieștile Liturghii 1787: 84).*

Așa cum se poate observa, aceste versiuni reproduc textul antimian, cu mici deosebiri la nivel fonetic și lexical. La nivel lexical consemnăm prezența termenului *molitvă*, la fel ca la Dosoftei, precum și înlocuirea verbului (*a*) *uni*, respectiv a substantivului *unire*, cu un sinonim: (*a*) *împreuna*, respectiv *împreunare*. Aceleași modificări prezintă și ediția anterioară – din 1768 – pe care, din economie de spațiu, nu am mai citat-o.

Liturgier, Iași, 1818: *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cela ce ai dârnuit noă aceste rugăciuni obștești și împreună glăsuite, Carele și de la doi și la trei ce să unesc întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cêrerile, Însuți și acum plinêște cêrerile cêle cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne noă întru acest veac cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viața de vâci dârnuindu-ne. (Veniamin 1818: 39^v).*

Veniamin decide substituirea definitivă a cuvântului *molitvă* cu *rugăciune*, prin „tălmăcirea pre limba noastră”.³⁰ După cum vom vedea mai departe, vechiul termen mai este folosit încă în unele ediții.

Liturgier, București, 1833: *Molitva Antifonului al treilea: Cela ce ai dârnuit noao aceste rugăciuni de obște și de împreunare, Carele și la doi sau la trei ce să împreună întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuți și acum plinește cererile cele cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne noao întru acest veac de acum cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viața de vâci dârnuind (Sfintele și dumnezeieștile Liturghii 1833: 84).*

Remarcăm asemănarea acestei ediții cu cele anterioare și nu cu ediția din 1818 tipărită de Veniamin Costachi.

Liturgier, Buzău, 1840: *Molitva Antifonului al treilea: Cela ce ai dârnuit noao aceste rugăciuni de obște și de împreună glăsuire, Carele la doi și la trei ce să unesc întru numele Tău Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuți și acum cererile robilor Tăi cele de folos le plinește, dându-ne noao întru acest veac de acum cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viața cea vecinică dârnuind. (Sfintele și dumnezeieștile Liturghii 1840: 71).*

Liturgier, Iași, 1845: *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cela ce ai dârnuit noă aceste rugăciuni obștești și împreună glăsuite, Carele și la doi și la trei ce să unesc întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cêrerile, Însuți și acum plinêște cêrerile cêle cătră folos ale robilor Tăi, dându-ne noă întru acest veac cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viața de vâci dârnuindu-ne. (Sfintele și dumnezeieștile Liturghii 1845: 33^v).*

Liturgier, București, 1855: *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cela ce ai dârnuit noă aceste rugăciuni de obște și de unire, Carele și la doi sau la trei ce se unesc întru numele Tău,*

³⁰ Vezi în prefața la *Liturghii*, p. IV.

Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuți și acum plinește cererile cele către folos ale robilor Tăi, dându-ne noă întru acest veac de acum cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie în viața de veci dăruind. (Sfintele și dumnezeieștile Liturgii, 1855: 71).

Liturgier, Neamț, 1860: *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cea ce ai dăruit noă aceste rugăciuni obștești și împreună glăsuite, Carele și de la doi și la trei ce să unesc întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuți și acum plinește cererile cele către folos ale robilor Tăi, dându-ne noă întru acest veac cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viața de veci dăruindu-ne. (Dumnezeieștile Liturgii 1860: 38^v-39^r).*

Identitate între ediția din 1818 și cea din 1860.

Liturgier, Iași, 1868: *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cea ce ai dăruit nouă aceste rugăciuni obștești și împreună glăsuite, Carele și la doi și la trei ce să unesc întru numele Tău, Te-ai făgăduit să le dai cererile, Însuți și acum plinește cererile cele către folos ale robilor Tăi, dându-ne nouă întru acest veac cunoștința adevărului Tău și în cel ce va să fie viața de veci dăruindu-ne. (Dumnezeieștile Liturgii 1868: 32).*

Liturgier, București, 1887: *Rugăciunea Antifonului al treilea. Cea ce ai dăruit noi aceste rugăciuni obștești și împreună glăsuitor, cea ce și la doi și la trei, ce se unesc întru numele tei, ai făgăduit să le dai cererile, însuți și acum plinește cererile cele spre folos ale robilor tei, dându-ne noi întru acest vec de acum cunoștința adevărului tei și în cel ce va să fie viața de veci dăruindu-ne.³¹ (Dumnezeieștile Liturgii 1887: 74).*

Liturgier, 2008: *Rugăciunea Antifonului al treilea: Cel ce ne-ai dăruit aceste rugăciuni obștești și împreună-glăsuite, Cel ce și la doi și la trei, care se unesc întru numele Tău, ai făgăduit să le implinești cererile, Însuți, și acum implinește cererile cele de folos ale robilor Tăi, dându-ne, în veacul de acum, cunoștința adevărului Tău și, în cel ce va să fie, viață veșnică dăruindu-ne. (Liturgier 2008: 136).*

Multe diferențe se înregistrează la nivel fonetic sau morfologic; cu unele mici substituiri lexicale, remarcăm însă fidelitatea edițiilor ulterioare față de modelul antimian.

2. Cântarea heruvimilor:

La Coresi lipsește această cântare.

Dosoftei: *Carii pre heruvimi cu taină închipuim și viață făcătoarei Troițe tresvântul cântec aducem, toată acmu lumașca să lepădam grije, ca ceia ce pre Împăratul a tuturorora sprejenim, de îngerești în nevăzută Șireaguri. Aliluia. (Ursu 1980: 63).*

De semnalat stilul confuz, cu un limbaj pe alocuri greu de înțeles.

Antim 1706: *Cântarea heruvimilor: Carii pre heruvimi cu taină închipuim și cei de viață făcătoarei Troiță cântarea cea de trei ori sfântă aducem, toată grija lumașcă să o lepădam acuma, ca ceia ce pre Împăratul tuturorora priimim, Carele nevăzută iaste încunjurat de cetele îngerești. Alliluia, alliluia, alliluia. (Evhologhion, adecă Molitvenic 1706: 69-70).*

Antim 1713: *Cântarea heruvimilor: Carii pre heruvimi cu taină închipuim și ceii de viață făcătoare Troițe întreit sfântă cântare aducem, toată grija lumașcă să o lepădam, ca pre*

³¹ Fiind tipărită cu alfabet latin, am redat întocmai scrierea acestei ediții.

Împăratul tuturor priimind, pre Cel nevăzut încunjurat de cetele îngerești. Allilua, Allilua, Allilua. (83).

Semnalăm și în acest caz prezența relației de sinonimie intertextuală: cântec – cântare, tresvânt – întreit sfântă – de trei ori sfântă, sprejeni – primi, șireag – ceată.

Liturghier, Iași, 1759: Cântarea heruvimicească: *Carii pre heruvimi cu taină închipuim și cei de viață făcătoare Troițe întreit sfântă cântare aducem, toată grija lumească acum să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor priimind, pre Cel nevăzut încunjurat de cetele îngerești. Allilua, Allilua, Allilua. (Liturghie 1759: 58^v).*

Liturghier, Râmnic, 1787: Cântarea heruvimicească: *Carii pre heruvimi cu taină închipuim și ceii de viață făcătoare Troiță întreit sfântă cântare aducem, toată grija cea lumească acum să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor priimind, pre Cel nevăzut încunjurat de cetele îngerești. Allilua. (Sfintele și dumnezeieștile Liturghii 1787: 102).*

Și în acest caz am constatat identitatea dintre ediția aceasta și cea anterioară, din 1768, motiv pentru care nu a mai fost citată.

Liturghier, Iași, 1818: Cântarea heruvimicească: *Carii pre heruvimi cu taină închipuim și Treimeii ceii de viață făcătoare tresfințita cântare aducem, toată grija lumească să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor priimind, pre Cel nevăzut încunjurat de cetele îngerești. Allilua, Allilua, Allilua. (Veniamin 1818: 46^v).*

Notăm înlocuirea termenului *troiță* cu *treime* și a structurii *întreit sfântă* cu vocabula *tresfințită*.

Liturghier, București, 1833: Identitate între această ediție și cea din 1787 (Râmnic). Semnalăm și în acest caz omiterea tipăriturii lui Veniamin în ceea ce privește termenii recent introduși.

De altfel, cei doi termeni *troiță* – *treime* apar alternativ în edițiile ulterioare, iar propunerea variantei *tresfințită* nu este agreată, fiind preferat modelul mai vechi.

Liturghier, Buzău, 1840: Cântarea heruvimicească: *Carii pre heruvimi cu taină închipuim și ceii de viață făcătoare Treime întreit sfântă cântare aducem, toată grija cea lumească acum să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor priimind, nevăzut încunjurându-să de cetele îngerești. Allilua. (Sfintele și dumnezeieștile Liturghii 1840: 87).*

Liturghier, Iași, 1845: Cântarea heruvimicească: *Carii pre heruvimi cu taină închipuim și făcătoare de viață Troiță întreit sfântă cântare aducem, toată grija cea lumească să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor priimind, pre Cel nevăzut încunjurat de cetele îngerești. Allilua, Allilua, Allilua. (Sfintele și dumnezeieștile Liturghii 1845: 41^r).*

Se constată aici revenirea la forma mai veche – *troiță*.

Liturghier, București, 1855: Cântarea heruvimicească: *Carii pre heruvimi cu taină închipuim și celii de viață făcătoare Treimi întreit sfântă cântare aducem, toată grija cea lumească acum să o lepădăm. Ca pre Împăratul tuturor să-L priimim, pre Cel nevăzut încunjurat de cetele îngerești. Allilua. (Sfintele și dumnezeieștile Liturghii 1855: 87).*

Liturghier, Neamț, 1860: Textul este identic cu cel din ediția ieșeană de la 1845.

Liturghier, Iași, 1868: Cu mici deosebiri de natură fonetică, textul este identic celui din ediția de la 1845.

Liturgier, București, 1887: *Cântarea beruvimică: Carii pre beruvimi, cu taină închipuim, și făcătoare de viață Treimi întreit sântă cântare aducem, totă grija cea lumescă să o lepădam; ca pre Împăratul tuturor primind, pre cel nevăduț încunjiurat de cetele îngeresti: Aliluia, Aliluia, Aliluia.* (Dumnezeștile Liturgii 1887: 85).

Liturgier, 2008: *Cântarea beruvimică: Noi, care pe beruvimi cu taină închipuim și făcătoare de viață Treimi întreit-sfântă cântare aducem, toată grija cea lumească acum să o lepădam (...) ca pe Împăratul tuturor să-L primim, pe Cel înconjurat în chip nevăduț de cetele îngeresti. Aliluia, Aliluia, Aliluia.* (Liturgier 2008: 155-156).

În consecință, modelul antimian rămâne fundamental pentru edițiile ce l-au succedat. Nici chiar Veniamin Costachi, ce se arată indignat de mulțimea slavonismelor și intervine prin unele completări, nu se depărtează – așa cum am văzut – de „izvodul acel vechiu”³². Câteva dintre substituirile lexicale propuse de el în cele două prefețe ale Liturgierelor de la 1818 și 1834, printre care: *molitvă* – *rugăciune*, *vobod* – *întrare*, *cădire* – *tămâiere*, *dveră* – *ușă*, *prestol* – *sfântă masă*, *blagoslovit* – *binecuvântat*, *zveazdă* – *stea*³³ au fost permise cu succes de edițiile posterioare, altele însă nu au fost considerate potrivite, fiind prin urmare trecute cu vederea: *tresfințita cântare*, *anghel* pentru *înger*, *tămâitoare* pentru *cădelniță*, *lance* pentru *copie*, *rugăciunea mâneacării* pentru *utrenea*, *misterii* pentru *taine* ș.a.m.d.³⁴.

Oferim spre analiză și câteva titluri de rugăciuni, spre a se vedea mai bine diferențele lexicale de la o ediție la alta:

1. *Rugăciunea văhodului* (18; *Evhologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 7) – 2. *rugăciunea ieșirei* (Coresi – vezi Mareș 1969: 134) – 3. *molitva văhodului* (Dosofti – vezi Ursu 1980: 43; 1759: 14; 1787: 85; 1833: 85; *vobodului* – 1840: 72) – 4. *rugăciunea întrării* (Veniamin 1818: 12v; 1834: 25; 1845: 34r; 1855: 72; 1860: 39r; 1868: 33).

În Liturgierul actual: *Rugăciunea Intrării* (Liturgier 2008: 136).

1. *Rugăciunea lui Τρῶδες* (72; *Evhologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 59) – 2. *rugăciunea de tri svętoe* (Coresi – vezi Mareș 1969: 135) – 3. *molitva tresvântului* (Dosofti – vezi Ursu 1980: 45) – 4. *rugăciunea a tresfințitei cântări* (Veniamin 1818: 41r; 1834: 91) – 5. *molitva cântării cei(i) întreit sfinte* (1840: 74; 1833: 87; 1787: 87; 1845: 35r; 1868: 34) – 6. *molitva cântării tristago* (1759: 51r) – 7. *rugăciunea cântării ce(li)i întreit sfinte* (1855: 74; 1860: 40r).

În Liturgierul actual: *Rugăciunea cântării celei întreit-sfinte* (Liturgier 2008: 140).

1. *Molitva rugăciunii cei cu osărdie* (76; 1840: 78; 1787: 92; 1833: 92 ; 1759: 53r) – 2. *ruqa cu prilej rugăciune* (Coresi – vezi Mareș 1969: 137) – 3. *rugăciunea cęrerii dinadinsită* (Veniamin 1818: 43v; 1834: 95) – 4. *rugăciunea cea cu osărdie* (1855: 78) – 5. *rugăciunea cęrerii cu osărdie* (1845: 37r; 1860: 42v; *cererei* – 1868: 36) – 6. *molitva rugăciunii dintăi* (*Evhologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 62).

³² Vezi în prefața la *Liturgii*, 1818, p. IV.

³³ Vezi în prefața la *Liturgii*, 1818, p. IV-VII.

³⁴ Vezi în prefața la *Liturgii*, 1818, p. III-X și la ediția a doua din 1834, p. V-VIII.

În *Liturghierul* actual: *Rugăciunea cererii stărnitoare* (*Liturghier* 2008: 146).

1. *Rugăciunea pentru oglașenici, mai nainte de sfânta înălțare* (78; *Evbologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 64; *molitva* – 1759: 55^r; 1840: 81; 1787: 96; 1833: 96) – 2. *ruĝa de chemați mai dennaintea sfintei înnălțare* (Coresi – vezi Mareș 1969: 137) – 3. *molitva pentru oglașenici* (Dosoŧtei – vezi Ursu 1980: 55) – 4. *rugăciunea pentru cei ce să învață, aducere a jertvei* (Veniamin 1818: 44^r; 1834: 99; cu mici diferențe: *învață, aducerea* – 1845: 38^v; 1868: 37) – 5. *rugăciunea pentru cei ch(i)emați mai nainte de sfânta înălțare* (1855: 81; 1860: 44^r).

În *Liturghierul* actual: *Rugăciunea pentru cei chemați* (*La desfacerea Sfântului Antimis*) (*Liturghier* 2008: 150).

1. *Rugăciunea care să zice la potribirea sfintelor taini* (115) – 2. *rugăciunea ce să zice când strânge sfintele* (Veniamin 1818: 60^r; 1834: 136) – 3. *molitva ce să zice când potrivește sfintele* (1787: 141; 1833: 141; 1840: 120; *potribeste* – 1759: 76^v) – 4. *rugăciunea ce se zice când potrivește sfintele* (1855: 120) – 5. *rugăciunea după strângerea sfintelor* (1845: 55^v; 1860: 64^v; 1868: 53) – 6. *Rugăciunea care să zice la potrivirea sfintelor taini* (*Evbologhion, ádecă Molitvenic* 1706: 99).

În *Liturghierul* actual nu este menționat numele acestei rugăciuni; semnalăm totuși în altă parte explicația: *potrivește (consumă) Sfintele Taine* (*Liturghier* 2008: 192, 193).

O analiză comparativă a *Liturghierelor* întreprinde și Ioan Bălan în lucrarea sa *Limba cărților bisericești*.³⁵ Autorul are în vedere *Liturghierul* lui Dosoŧtei și câteva dintre edițiile ulterioare tipăriturii lui Antim, și anume: „liturghierele de la Blaj, Sibiu, ale lui Veniamin Costache, liturghierul basarabean de la 1815 și cel mai nou de la București”.

De la început, tipăritura lui Dosoŧtei este catalogată ca fiind inferioară ediției antimiene, atât prin „lipsa de punctuație, cari fac cartea foarte grea de întrebuințat”, cât și prin limbajul folosit: „limba lui Dosoŧteiu nu eră limbă românească, nici un Român nu a vorbit nici odată cu atâtea greșeli și străinisme”. Dintre edițiile post-antimiene, autorul constată că liturghierele tipărite la Blaj – în 1756, 1775 și 1807 – „au copiat pe deantregul cartea de liturghie a lui Antim”, „cu îndreptarea puținelor greșeli, ce se găseau în cartea veche”. O altă ediție tipărită la Blaj și aspru criticată este cea din 1870, care încearcă să introducă numeroase latinisme: *sacrificiu* în loc de *jertfă*, *onorat* în loc de *cinstit*, *corp* în loc de *trup* și alte cuvinte „neînțelese decât numai de oamenii literați, când totuș la cărțile bisericești recerînța întâie nu este ca în ele să se curețe limba după cine știe ce păreri filologice trecătoare, ci ca ele să fie înțelese de poporul credincios”.³⁶ Un alt *Liturghier* tipărit la Craiova în 1880, merge pe aceeași linie latinizantă „întrecând chiar în unele locuri pe cei de la Blaj”. Cuvinte precum *spirit* în loc de *dub*, *finit* în loc de *sfârșit*, *repaunezj* în loc de *odihnești* îl

³⁵ Vezi Ioan Bălan, *op. cit.*, p. 221-253.

³⁶ Conform unui articol scris de un autor necunoscut și intitulat *Străinismii în limba noastră bisericească străformată*, în *Foaia bisericească*, 1886, p. 338, menționat de Ioan Bălan în *op. cit.*, p. 238.

îndreptățesc pe autor să afirme că aceste „vorbe (...) nu au ce căută în cărțile unei biserici”. Nici ediției din 1905, deși mult îndreptată, nu i se aduc prea multe laude.

Ioan Bălan amintește și de o ediție apărută la Sibiu în 1798 care modifică foarte puțin traducerea lui Antim spunând, de pildă, *împreunarea (tuturor bisericilor)* în loc de *unirea* sau *titori* în loc de *ctitori*.

În sfârșit, sunt menționate cele două ediții ale *Liturghierului* apărute sub îndrumarea lui Veniamin, pe care autorul îl critică atât pentru introducerea unor cuvinte neînțelese de popor (*sfârșit briastinesc nechinuit* în loc de *sfârșit creștinesc fără de patimi, îndelung înzilit* pentru *întru zile îndelungate*), cât și pentru modul poruncitor și „trufaș” prin care face acest lucru. În ciuda acestor neajunsuri, Ioan Bălan îi recunoaște totuși meritul mitropolitului moldovean de a fi contribuit la revizuirea *Liturghierului*. Ediția din 1912 de la București este și aceasta pe alocuri criticată, fie prin prezența anumitor schimbări – după modelul *Liturghierului* „nou de la Constantinopol”, dintre care se menționează: *ortodoxi* în loc de *bine-* sau *drept-credincioși*, fie prin lipsa acestora atunci când situația ar fi cerut-o: preferința pentru *jertfelnic* în ciuda existenței „românescului altar”.

În ceea ce privește reforma lexicală propusă sau impusă³⁷ de Veniamin în interiorul *Liturghierului*, împărtășim aceeași opinie cu Ioan Bălan, potrivit căruia „din traducerea lui Antim și din unele schimbări de ale lui Veniamin, s’a făcut liturghierul cel nou de la București”. Din aceste considerente am decis selectarea ediției din 1818 și a celei din 2008 a *Liturghierului* în studiul întreprins asupra lexicului. Nu sunt lipsite de importanță nici celelalte ediții prezentate mai sus; cu excepția celor care reproduc întocmai textul lui Antim, fiecare dintre acestea contribuie într-o mai mică sau mai mare măsură la definitivarea limbajului liturgic românesc.

3.5. Concluzii

În urma cercetării întreprinse asupra lexicului³⁸ s-a putut constata că *Liturghierul* antimian reprezintă prototipul în editarea *Liturghierului* românesc de astăzi. Primele încercări în această direcție le aparțin diaconului Coresi (în 1570) și mitropolitului Dosoftei (în două ediții – 1679, respectiv 1683). *Liturghierul* lui Antim se detașează însă net de aceste ediții anterioare, atât prin structura cărții – *Liturghierul* lui Coresi nu cuprinde decât două părți –, cât mai ales prin lexic. Nu o dată numit „ctitorul

³⁷ Redăm întocmai paragraful din prefața la ediția din 1818: „Părintește sfătuim (pre toți acei ce sânt cu treapta preoției înpodobiți) și arhierște poruncim, ca de acum înainte să nu mai îndrăznească a sta împotriva adevărului carele iaste Duhul Sfânt, urmând greșalii cei din neștiință făcută, să greșască acum întru știință; ci să se obicinuiască și să se deprindă a ceti după îndreptările ce s-au făcut acum întru această carte. Iar carii nu vor voi a asculta această a noastră sfătuire și poruncă, împotivindu-să noaă și Sfântului Duh, (...) unii ca aceia osebit că greșesc păcat mare de moarte și vor să dea seamă la înfricoșata zioa judecării ca niște luptători împotriva Sfântului Duh (de nu să vor pocăi), dar și de smereniia noastră supt grea canonisire vor fi supuși”, p. VI.

³⁸ Pentru studiul detaliat vezi Alina Camil, *op. cit., loc. cit.*

limbii noastre liturgice” (Bălan 1914: 221)³⁹, Antim are meritul de a fi introdus în limbajul religios termeni care au rămas până astăzi în vorbirea slujitorilor bisericii și a credincioșilor. Izbindu-se uneori de îngustimea limbii române – lucru firesc în acea etapă a evoluției limbii noastre literare – acesta face apel la diferite elemente grecești sau slave, pe care fie le împrumută, fie le calchiază sau, uneori, le traduce pur și simplu.⁴⁰ Există, de altfel, în text și câteva mici fragmente (puține la număr) care nu au fost traduse din slavonă în românește, cum sunt de exemplu: *Гди помилѣй* (170) în loc de *Doamne, miluiește*, *Премдрость простѣй* (71) în loc de *Înțelepciune, drepti*, *И про*⁴ (204) în loc de *și așa mai departe*, *свѣте тихій* în loc de *lumină lină* etc.

Acesta este motivul pentru care Veniamin Costachi, la 1818 și, mai târziu, la 1834, propune înlocuirea unei părți considerabile a acestor termeni prin elemente latine echivalente; nu toți acești termeni au fost însă bine primiți, fiind urmat în continuare modelul antimian.

Asupra unor acțiuni – câteodată exagerate – de înlocuire a unor termeni deja consacrați, ca de exemplu cea desfășurată atât de Veniamin, la începutul secolului al XIX-lea, sau ulterior de alți diortositori (ediția de la Blaj, 1870, vezi *supra*), se pronunță și Ioan Bianu: „Limba cărților bisericești trebuie să fie respectată și statornică, și numai atunci se cuvine să fie scos dintr’însa un cuvânt, când el nu mai este înțeles de cei de astăzi, și numai atunci este bine să fie introdus un cuvânt nou, când el a ajuns în întrebuintărea și în înțelegerea tuturor, altfel se calcă cuvântul sfânt al Apostolului și se închide în vorbe neînțelese învățătura și ruga care trebuie să înalțe sufletele celor mulți și umiliți”. (Bianu 1904: 24).

Ținând seama de aceste considerente, versiunea oferită de mitropolitul Antim Ivireanul a fost și rămâne una de referință în editarea *Liturghierului* românesc; meritul său este cu atât mai mare cu cât, pentru Biserica Ortodoxă Română, *Liturghierul* constituie cea mai importantă carte de ritual. Se dovedește a fi, de asemenea, o operă valoroasă pentru conștiința lingvistică a unui vorbitor de limbă română, pentru care conținutul Liturghiei reprezintă, probabil, datorită practicii liturgice săptămânale, în unele medii chiar zilnice, textul cel mai frecvent audiat.

Bibliografie:

1. Izvoare și lucrări de referință

Antim Ivireanul, *Dumnezeieștile și sfintele Liturghii*, Târgoviște, 1713.

Camil 2012: Alina Camil, *Antim Ivireanul, Dumnezeieștile și sfintele Liturghii (Târgoviște, 1713) – ediție de text și studiu filologico-lingvistic* (teză de doctorat), Iași, 2012.

³⁹ În aceeași ordine de idei, D. H. Mazilu îl consideră pe Antim „veritabilul performer în acest plan” al „prefacerii în românește a textelor liturgice” – vezi *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, p. 178.

⁴⁰ Pentru mai multe informații privind distincția *împrumut – calc – traducere*, vezi M. Stanciu-Istrate, *Calcul lingvistic în limba română*, p. 32-37.

- Dumnezeieștile Liturghii*, București, 1887.
Dumnezeieștile și sfintele Liturghii, București, 1741.
Dumnezeieștile și sfintele Liturghii, București, 1746.
Dumnezeieștile Liturghii, Iași, 1834.
Dumnezeieștile Liturghii, Iași, 1845.
Dumnezeieștile Liturghii, Neamț, 1860.
Dumnezeieștile Liturghii, Iași, 1868.
Dumnezeieștile Liturghii, București, 1887.
Evhologhion, adecă Molitvenic, Râmnic, 1706.
Liturghie, Iași, 1759.
Liturghie, Iași, 1794.
Liturghier, Tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2008.
Liturghiile, Iași, 1818.
Sfânta și dumnezeiasca Liturghie, Buzău, 1702.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, Râmnic, 1768.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, Râmnic, 1787.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, București, 1797.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, Buzău, 1835.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, Buzău, 1840.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, Râmnic, 1813.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, București, 1833.
Sfintele și dumnezeieștile Liturghii, București, 1855.
Svânta și dumnezeiasca Liturghie, București, 1680.
Mareș 1969: *Liturghierul lui Coresi*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de Al. Mareș, București, Editura Academiei, 1969.
Ștrempel 1972: *Antim Ivireanul, Opere*. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1972.
Ursu 1980: *Dosoftei, Dumnezeiasca Liturghie 1679*. Ediție critică de N. A. Ursu, Iași, 1980.

2. Literatură secundară

- Andreescu 2004: Ana Andreescu, *Cartea românească în veacul al XVIII-lea*, București, Editura Vremea XXI, 2004.
Auner 1908: Ch. Auner, *Les versions roumaines de la liturgie de saint Jean Chrysostome, în Χρυσοστομια. Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo a cura del comitato per il XV° centenario della sua morte, 407-1907*, Roma, Libreria Pustet, 1908, p. 731-771.
Barbu 2008: Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în țările române în secolul al XVII-lea*, București, Editura Academiei Române, 2008.
Bălan 1914: Ioan Bălan, *Limba Cărților Bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Blaj, Tipografia Seminarului teologic greco-catolic, 1914.
Bianu 1904: I. Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*, București, 1904.
Belu 1964: D. Belu, *Antim Ivireanul*, în „Mitropolia Moldovei”, XL (1964), nr. 9-10, p. 498-503.
Bodogae 1966: T. Bodogae, *Mitropolitul Antim Ivireanul – omul și opera*, în „Mitropolia Ardealului”, XI (1966), nr. 9-10, p. 591-603.

- BRV I: Ioan Bianu, Nerva Hodoș *Bibliografia românească veche, 1508-1830, tomul I (1508-1716)*, București, Edițiunea Academiei Române, Stabilimentul Grafic J. V. Socec, 1903.
- Cartoian 1945: N. Cartoian, *Istoria literaturii române*, vol. III, București, Fundația Regele Mihai I, 1945.
- Coravu 1968: Dimitrie Coravu, *Precizări și contribuții la Bibliografia românească veche*, în „Mitropolia Olteniei”, XX (1968), nr. 9-10, p. 722-729.
- Ionescu 1979: Ion Ionescu, *Trei sute de ani de la tipărirea liturgierului de Mitropolitul Dosoftei(1679-1979)*, în „Glasul Bisericii”, XXXVIII (1979), nr. 9-10, p. 995-1015.
- Iorga 1909: N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Vălenii-de-Munte, Tipografia „Neamul Românesc”, 1909.
- Lepădatu 1906: Alex. Lepădatu, *Damaschin, episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*, în „Convorbiri literare”, XL (1906), nr. 6-8, p. 563-581.
- Mazilu 1999: Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, București, Editura Minerva, 1999.
- Poenaru 1973: Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, Muzeul Județean Dâmbovița, 1973.
- Popescu 1956: Teodor M. Popescu, *Antim Ivireanul, apostol și mucenic al dreptei credințe*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 853-863.
- Rosetti, Cazacu, Onu 1971: Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, București, Editura Minerva, 1971.
- Stanciu-Istrate 2006: M. Stanciu-Istrate, *Calcul lingvistic în limba română (cu specială referire la scrieri beletristice din secolul al XIX-lea)*, București, Editura Academiei Române, 2006.
- Șerbănescu 1956: Nicolae Șerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 690-766.
- Tomescu 1968: Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, Editura Științifică, 1968.